

105. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Про стан міграційних процесів у Закарпатській області в 2000 р.
106. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Відділ демографічної статистики. Справа № 06–36. Том 1. Зведені звіти по механічному руху населення. Міграція за 1994 р. Січень 1993 – грудень 1994 р.
107. Gajdoš V., Konečný S. Rusini a ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989–1995). Výběk z dokumentov. I. – Prešov, 2005.
108. Štatistický úrad Slovenskej Republiky. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva. – Bratislava, 2001. – Tab. 3: «Trvale bývauce obyvateľstvo podľa narodnosti a podľa krajov a okresov».
109. Зан М. Етнонаціональна структура населення Закарпаття в світлі результатів перепису 2001 р. // Carpathica – Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип. 28.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ В СУЧАСНУ ДОБУ

Михайло Зан

УДК 323.15(477.87)“312”

У статті розглянуто динаміку етнічних процесів на Закарпатті впродовж останнього часу, проаналізовано результати переписів населення 1989 та 2001 років, природний приріст населення в області, міграційні рухи. Етнополітичні процеси в регіоні досліджено на основі архівних документів. Автор звертає увагу на активізацію політичного русинства на Закарпатті впродовж 1990–2009 років.

Досліджено етнокультурні процеси в середовищі українців та національних меншин Закарпаття, які трансформувалися в напрямі зростання етнічної та національної свідомості. Зроблено висновок про розвиток громадянського суспільства представниками еліти національних меншин регіону.

Ключові слова: Закарпаття, етнічні процеси, політичне русинство, національна меншина, національно-культурні товариства.

In the article it is considered the dynamics of ethnical processes in Zakarpattia during the last period. The results of population censuses in 1989 and 2001, natural increase of the population of the region, migration processes are analysed. Ethno-political processes in the region are investigated on the basis of archive documents. The author pays his attention to the problem of activization of political Rusynism in Zakarpattia during 1990–2009.

It is investigated the ethno-cultural processes among Ukrainians and national minorities of Transcarpathia, who have transformed in the direction of growth of ethnical and national consciousness. It is concluded the fact of development of pluralistic civil society by the elites of national minorities in the region.

Key words: Zakarpattia, ethnical processes, political Rusynism, national minority, national-cultural societies.

Комплекс демографічних, політичних та соціокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування охоплює поняття «етнічні процеси». Ці зміни проявляються в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях розвитку етнічних спільнот в історичному часі, які можна розглядати як на загальноетнічному, так і на регіональному рівнях.

Закарпатська область є особливим історико-етнографічним регіоном України, де представлено широку палітру етнічних груп (українці, угорці, румуни, росіяни, словаки,

німці, цигани і т. д.) та етнографічних складових українського етносу (долиняни, гуцули, бойки, лемки). В умовах зламу авторитарного режиму та становлення сучасної ідентичності української нації відбулися динамічні зміни в етнодемографічній, етнополітичній та етнокультурній сферах життя закарпатського соціуму. Їх детальне вивчення дає змогу відтворити регіональний вимір етнічних процесів сучасного періоду.

Етнодемографічні процеси. Аналіз результатів останнього Всесоюзного перепису

населення 1989 року на Закарпатті засвідчив переважання українців, які становлять 976 769 осіб (78,41 % усього населення). Перепис населення чітко визначив рівень урбанізації представників тих чи інших етнічних груп краю. Найбільш урбанізованими виявилися євреї (93,6 %), росіяни (87,2 %), білоруси (83 %) та словаки (86 %), менше — цигани (62,2 %). Сільськими жителями були здебільшого румуни (82,3 %), угорці (62,3 %), українці (61,6 %) та німці (55,5 %) ¹. Загалом сільське населення на 97,8 % складалося з українців, угорців та румунів. Отже, теза про виняткову поліетнічність та багатонаціональність Закарпаття (біля ста національностей), що набула пропагандистського змісту, не зовсім відповідає дійсності. Адже представники дев'яти вищеназваних спільнот у сукупності становлять 99,6 % населення краю.

Етнічна самоідентифікація етнічних спільнот переважно ототожнювалася із мовною ідентичністю. Так, 96,5 % усього населення області вважали рідною мову своєї національності. Серед українців 98,4 % назвали рідною мовою українську; серед угорців — 97,2 %; серед росіян — 95,8 %. Серед румунів регіону 28 964 особи із 29 485 задекларували, що їхньою рідною мовою є румунська. Мовна асиміляція характерна для циган, словаків, євреїв, білорусів краю. Для них було притаманним визнання рідною мову інших етнічних спільнот (на той час переважно російську та угорську). Так, із 12 131 представника циганського етносу тільки 2491 вважав, що його рідною мовою є циганська; 7973 людини визнали за рідну угорську мову. А серед словаків краю тільки близько третини (2555 осіб) назвали своєю рідною мовою словацьку, інші — українську (2433 особи), угорську (1890 осіб), російську (388 осіб) мови.

З-поміж білорусів (2521 особа) трохи менше половини (1139 осіб) засвідчили, що рідною мовою для них є білоруська. Найбільшої мовної асиміляції зазнали євреї. Адже із 2639 євреїв області в 1989 році тільки для 663-х рідною мовою була мова ідиш, для 1307 осіб —

російська, а для 365-ти — українська мова. Так само й для нечисельної чеської національної меншини. Із 516 чехів рідною чеську мову визнали тільки 179 людей ². Зазначені дані засвідчують труднощі певних спільнот у збереженні етноідентичності та примордіальну сутність етносів, опірність асиміляційним процесам та русифікації, що насаджувалася серед українців та національних меншин краю.

Упродовж 1989—2001 років наявна кількість постійного населення області зростала. Якщо в 1989 році вона становила 1252,3 тис. осіб, то на початку 2001 року — 1282 тис. Дещо зросла чисельність сільського (737,3 тис. осіб у 1989 році і 782,9 тис. осіб у 2001 році) і зменшилася кількість міського населення (515 тис. осіб і 499,1 тис. осіб) ³. Цьому сприяла відносно висока народжуваність у сільській місцевості краю, а також приплив іммігрантів з інших регіонів України та держав колишнього СРСР.

Проте зростання чисельності населення Закарпаття відбувалося нерівномірно. Якщо розглянути динаміку цього процесу в розрізі міст і районів області, то простежуються відповідні диспропорції. В абсолютних числах зросла кількість населення м. Ужгорода та м. Мукачєвого, Виноградівського, Іршавського, Рахівського, Свалявського, Тячівського, Хустського районів. Відносно повільно зростала чисельність населення в Ужгородському, Перечинському, Міжгірському районах. Зменшилася кількість населення Великоберезнянського, Воловецького та Мукачівського районів, у Берегівському районі за вказаний період — із 85,7 тис. осіб до 82,6 тис. Це відбувалося переважно за рахунок мінусового міграційного сальдо, тобто переважання еміграційних потоків над імміграційними ⁴.

Статистичні дані засвідчують, що з 1994 року міграційна активність охопила всі національні спільноти краю. З одного боку, чисельність українського населення збільшувалася за рахунок природного приросту в сільській місцевості та емігрантів-українців з інших регіонів України та країн СНД. З другого, — зменшувалося постійне число україн-

ців унаслідок трудової еміграції та виїзду на постійне місце проживання за кордон.

Прикметним стало «етнічне обличчя» еміграції. Зокрема, дані статистики ілюструють високі показники еміграції угорців в Угорщину, євреїв в Ізраїль та США, німців у Німеччину, росіян у Російську Федерацію. Так, у 1995 році з-поміж усіх емігрантів у Російську Федерацію емігрувало 85,6 % росіян, в Угорщину — 85,4 % угорців, у Німеччину — 86,4 % німців, в Ізраїль — 79,7 % євреїв. Водночас із 54 румунів краю жоден не емігрував у Румунію. З-поміж прибулих у 1995 році в Закарпаття відсоток українців становив 62 %, росіян — 23,7 %, угорців — 2,6 %, румунів — 2,4 %, словаків — 0,6 %. Характерно, що частка іммігрантів, які народилися безпосередньо в Україні, становила 71,2 %⁵. Це дає підстави стверджувати про своєрідний паритет етнічного фактора та соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків Закарпаття. Утім, у другій половині 1990-х років етнічна еміграція перестала домінувати. Збільшилися потоки емігрантів-заробітчани та виїзд населення, переважно етнічних українців, на постійне місце проживання за кордон.

Окремим важливим аспектом вивчення етнодемографічних процесів є аналіз міжетнічних шлюбів на Закарпатті. Деякі дослідники відмічали зближення народів у краї і те, що «кожна третя закарпатська сім'я» об'єднує представників різних національностей⁶. Проведений нами аналіз статистичних даних міжетнічних шлюбів методами математичних розрахунків переконливо засвідчує традиційну ендогамність українців, румунів, угорців та циган Закарпаття. У сільській місцевості вона сягала більше 95 %. Водночас у містах області вона порушується навіть серед українців та угорців. Через міське дисперсне проживання дві третини шлюбів росіяни, білоруси, словаки, євреї та німці уклали з українцями⁷.

Загалом статистичні матеріали свідчать про тенденцію зменшення укладення шлюбів та збільшення кількості розлучень упродовж досліджуваного періоду. Зменшення темпів

природного приросту населення Закарпаття із другої половини 1990-х років та зростання еміграційних потоків стали основними причинами незначного збільшення чисельності населення Закарпатської області станом на 2001 рік. Результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року засвідчили проживання в краї 1258,3 тис. осіб. З них 466 тис. — жителі міст, а 792,3 тис. проживають у сільській місцевості. За цим показником Закарпаття має найбільший відсоток сільського населення в Україні — 63 % (у цілому по державі кількість селян становить 33 %) ⁸. Значною мірою це спричинили еміграційні процеси в середовищі українців та національних меншин області.

Аналіз даних перепису населення 2001 року засвідчує, що із 1254,6 тис. осіб постійного населення краю українцями є 1010,1 тис. (80,5 %); угорцями — 151,5 тис. (12,1 %); румунами — 32,1 тис. (2,6 %); росіянами — 31,0 тис. (2,5 %); циганами — 14,0 тис. (1,1 %); словаками — 5,6 тис. (0,5 %); німцями — 3,5 тис. (0,3 %); білорусами — 1,5 тис. (0,1 %); євреями — 565 людей (0,04 %). У сукупності тільки українці, угорці та румуни краю становлять 95,1 % населення області, а дев'ять вищеназваних етнонаціональних спільнот Закарпаття — 99,6 % постійного населення⁹.

Поділ жителів регіону за національним та мовним критеріями, згідно з переписом 2001 року, ілюструє збільшення переписних граф-національностей. Якщо в 1989 році їх було 76, то в 2001 році — 87. По-перше, з'явилася група із 286 осіб, які не вказали своєї національності (етнічне походження). Тобто наочною є ілюстрація явища етнічної маргінальності¹⁰. По-друге, зникли одні нечисельні національності та з'явилися інші. Так, результати перепису 2001 року, порівняно із 1989 роком, не виявили карачаївців, агулів, каракалпаків, лаків, ногайців, евенків, негідальців, курдів, халха-монголів. Натомість у поділі за національністю з'явилися араби (23 особи), асирійці (12 осіб), серби й фіни (по 9 осіб), афганці (7 осіб), аварці (6 осіб), американці (5 осіб), англійці (4 особи), тати, хакаси

й австрійці (по 3 особи), абазини, голландці та кубинці (по 2 особи), цахури, уйгури, рутульці, іспанці та албанці (по 1 особі).

У більшості районів області переважає українське населення. Кількість українців у Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах наближена до 99 %. У Великоберезнянському, Перечинському, Хустському та Свалявському районах — у межах 95 % — 96 %. У Мукачівському, Рахівському, Тячівському — біля 84 %. У Виноградівському районі частка українців становить 71,4 %, в Ужгородському — 58,4 %. Тільки в Березівському районі українці становлять меншість — 18,8 %¹¹. Отже, перепис підтвердив тенденцію зростання питомої ваги українців в етнонаціональній структурі Закарпаття.

Порівняно із 1989 роком, унаслідок еміграційних потоків на 4,2 тис. осіб зменшилася чисельність угорського населення краю. Утім, угорці представляють компактні ареали проживання, про що зазначалося вище. Угорська національна меншина представляє переважну більшість у Березівському районі (76,1 %); в Ужгородському районі угорці становлять 33,4 %; у Виноградівському — 26,2 %. Перепис 2001 року засвідчив тенденцію до зменшення кількості угорського населення в м. Береговому. Якщо в 1989 році угорці становили переважну більшість (50,8 %), то в 2001 році — відносну більшість (48,1 %), як і українці (38,9 %). Частка угорців зменшилася в Ужгороді та Хусті.

Унаслідок компактного проживання в Тячівському й Рахівському районах, укладання ендогамних шлюбів, відсутності еміграції та проявів реідентифікації серед молдован краю чисельно збільшилося румунське населення. Якщо перепис 1989 року зафіксував 29 485 румунів, то в 2001 році їх кількість склала 32 152 особи. Таким чином, румунська національна меншина краю справедливо посіла третє місце в етнонаціональній структурі населення. У Тячівському районі проживало 21,3 тис. румунів, що становило 66,1 % усього румунського населення області. У Рахівському районі мешкало

10,5 тис. осіб. Це 32,7 % усіх румунів області. В інших районах та містах краю румуни представляють нечисельні групи.

Росіяни жили переважно в містах Закарпаття. Так, у 2001 році з усього російського населення області (30 993 особи) в Ужгороді проживало 11 106 осіб; у Мукачевому — 7326 осіб; у Береговому — 1445 осіб; у Хусті — 1165 осіб. Зазвичай міське населення представляють білоруси та євреї краю¹². Цигани дисперсно проживали в містах краю та низинних районах: Ужгородському, Березівському, Мукачівському, Виноградівському; словаки — у м. Ужгороді та Ужгородському, Великоберезнянському, Перечинському, Свалявському, Іршавському, Мукачівському районах.

Окремої уваги потребує оцінка результатів перепису 2001 року щодо кількості німців Закарпаття. Перепис засвідчив їй зростання на 112 осіб. Отже, перший Усеукраїнський перепис зафіксував своєрідний парадокс — зростання чисельності етнічної групи, усередині якої протягом досліджуваного періоду відбувалися еміграційні процеси, виїзд на постійне місце проживання в Німеччину. На нашу думку, таке *status quo* зумовлене фактором ситуативної етноїдентичності, «вигідності» німецької самоідентифікації представникам етнічно змішаних шлюбів, предками яких були німці. Через активізацію роботи німецьких національно-культурних товариств та релігійних громад краю такий етноїдентифікаційний вибір сприяє пошвавленню зв'язків із Німеччиною, певним економічним вигодам тощо.

На фоні активної діяльності товариств парадоксом іншого плану є зменшення в області чисельності словаків і циган. Ситуація, на наш погляд, пояснюється мовною асиміляцією представників словацької та циганської меншин Закарпаття. Більшість циган краю (62,4 %) визнають своєю рідною мовою угорську. Тільки спеціальні етносоціологічні дослідження, як це відбулося після 1989 року, зможуть реально зафіксувати соціальні параметри життєдіяльності циганської спільноти. Адже біля третини мешканців регіону вказали

на українське або угорське етнічне походження, мотивуючи це тим, що рідною мовою для них є українська. Серед словаків Закарпаття також простежується мовна асиміляція. Для 41,6 % словаків рідною мовою є українська, а 11,3 % визнають рідною угорську мову. Статистичні розрахунки даних перепису населення 2001 року ілюструють русифікацію білорусів (43,3 %), євреїв (46,4 %), татар (57,9 %), вірмен (30,8 %); українізацію німців (39,6 %), поляків (52,7 %), чехів (48,1 %), болгар (63,4 %). Рідномовна ідентичність притаманна українцям (99,2 %), румунам (99,1 %), угорцям (97,1 %) та росіянам (91,7 %) регіону¹³.

Перепис населення 2001 року вперше зафіксував наявність субетнічних або етнографічних складових українського етносу. На Закарпатті зафіксували групу русинів (10 090 осіб), гуцулів (83 особи), бойків (25 осіб) та лемків (3 особи). Географія розселення русинської групи неоднозначна. Зауважимо, що 43 % жителів, які визнали себе русинами, мешкають у містах Ужгороді та Мукачевому, 30 % — у Свалявському районі¹⁴. У зв'язку із цим можна погодитися з висновком дослідника М. Дністрянского про відсутність об'єктивних підстав та реальної небезпеки етнічної сецесії на Закарпатті¹⁵. Водночас саме проблема політизації русинського руху в області впродовж останніх двох десятиліть визначала головні вектори етнополітичних процесів краю.

Етнополітичні процеси. Початок 1990 року ознаменований виходом на етнополітичну арену відродженого русинського руху. 17 лютого 1990 року в Ужгороді було скликано установчу конференцію, на яку прибуло 324 делегати та 87 запрошених. Учасники конференції одноголосно вирішили створити обласне культурно-освітнє товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації. Уже станом на 17 лютого було сформовано п'ять первинних громадських осередків організації — Ужгородську міську (імені М. Лучкая), Мукачівську районну (імені О. Митрака), Свалявську районну (імені Ю. Гуци), Берегівську районну (імені О. Духновича) і Рахів-

ську районну організації. Головою товариства став архітектор М. Томчаний, заступниками — Б. Сливка і М. Михальова. Правління було затверджено в складі 33 осіб¹⁶.

Наступного дня (18 лютого) необхідну документацію на реєстрацію Товариства було подано на ім'я голови Закарпатської обласної ради народних депутатів М. Мальованика. 20 лютого виконком обласної ради народних депутатів вирішив зареєструвати Статут Товариства. У цьому документі чітко зазначено, що «Товариство є культурно-громадською організацією [...]. Метою Товариства є консолідація всіх русинів, що проживають в Карпатському регіоні та за його межами». Серед завдань, які ставило перед собою товариство — відродження історії, культури, звичаїв русинів; «право на рідну мову для всього населення Закарпаття»; «створення при УжДУ науково-методичного центру, бібліотеки, літературного та історико-етнографічного фонду русиністики»¹⁷.

У першому обнародованому документі «Звернення до населення Закарпатської області» йшлося про окремішність русинського народу, який не є частиною жодного східнослов'янського етносу. Однак уже другий програмний документ товариства від 29 вересня 1990 року («Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки») претендував на політичні цілі¹⁸. Як відзначав В. Сурнін, така ідея «була схвально зустрінута місцевою партійною та радянською елітою. Вона імпонувала їй тим, що обіцяла нові привілеї та значно більші владні можливості»¹⁹. Тому облвиконком ради народних депутатів не поспішав приймати будь-які рішення з приводу діяльності товариства впродовж 1990 року.

Обласна еліта в умовах послаблення важелів впливу з боку республіканського центру виборювала дедалі ширші елементи самоврядування. 19 червня 1990 року було прийнято протокольне рішення «Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування». В оригіналі документа увагу зосереджено

на такому тексті: «вся сукупність питань, що безпосередньо торкаються забезпечення життєдіяльності населення, повинні вирішуватись на місцях»; «народногосподарські потреби Закарпатської області фінансуються за рахунок доходів, формуються на її території»²⁰. У рішенні облвиконкому від 18 вересня вказувалося (із підкресленням в оригіналі документа), що «інші області, не чекаючи рішень згори, реалізують права по захисту населення, формуванню прямих зв'язків на постачання ресурсів, вишуковують додаткові джерела фінансових надходжень для покриття бюджетних видатків»²¹.

Задля культивування ідеї окремішності краю просувалися своєрідні PR-технології того часу. 30 травня 1990 року на II сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів було прийнято рішення «Про введення на території Закарпатської області середньоевропейського часу», згідно з яким, у ніч із 1-го на 2-ге вересня 1990 року о другій годині за московським часом на території області запровадили порядок обчислення часу відповідно до першого часового поясу. Рішення було чинним до березня 1992 року, коли встановили єдиний облік часу — київський²².

Враховуючи охарактеризований вище напрям співпраці обласної влади з політичними русинами, стає зрозумілим, чому тільки 14 січня 1991 року було сформовано робочу групу з вивчення правомірності питань, поставлених у «Декларації» товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань. У лютому 1991 року на сторінках «Закарпатської правди» з'явилася заява сімнадцяти діячів науки, культури та мистецтва Києва (вихідців із Закарпаття), де засуджувалися автономістські амбіції русинського товариства²³. У висновках робочої групи облвиконкому, зокрема, зазначалося, що «русини Закарпаття, як субетнос, є частиною української нації, із своїми етнічними особливостями»²⁴.

В умовах становлення української державності та усунення партійної вертикалі, послаблення впливу республіканського центру

особливо актуальними для обласного керівництва стали настанови товариства карпатських русинів щодо автономного статусу області. Отже, епіцентр етнополітичної аргументації краю 1991 року зосередився в стінах зали засідань обласної ради народних депутатів. На VII позачерговій сесії обласної ради 27 вересня 1991 року звучало таке: «Нас просто приєднали, я думаю, що нам треба, щоб автономія була наша і за неї треба боротися»²⁵. На сесії почалися взаємні звинувачення з боку головуючого М. Волощука і представників «Демократичної платформи». Зокрема, представники демократичного блоку обласної ради вказували на протиріччя, коли головуючий говорив про галицьких емісарів і не звертав уваги на московських та київських. Депутат І. Лутак порівняв потенційність міжнаціональних конфліктів у краї з подібною ситуацією в Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджані²⁶.

Через протиріччя між прихильниками автономного статусу краю та представниками націонал-патріотичного блоку, які виступали за соборність української держави, етнополітична ситуація стала критичною. Закарпатська обласна організація НРУ разом з іншими українськими політичними партіями та громадськими об'єднаннями організували біля будинку Народної ради мітинг, домоглися трансляції роботи сесії 27 вересня на площу Леніна. Група мітингувальників ставила намети на площі перед Народною радою. Серед голодуючих були депутати різних рівнів та активісти обласних демократичних організацій, студенти. На 1 жовтня їхня кількість становила 17 осіб. Головними вимогами голодуючих були: відставка М. Волощука та обласної ради, створення спеціальної комісії щодо дій службовців під час перевороту 19–23 серпня 1991 року. Ця акція стала однією з причин звільнення з посади голови обласної ради і облвиконкому М. Волощука.

Після цього з боку прихильників русинства було заявлено різкі сепаратистські тези. Зокрема, депутат В. Жупан зачитав заяву групи робітників, інженерно-технічних працівників

Ужгорода, де йшлося про «так звані десанти за перевалом»; бо «на своїй рідній землі розберемося самі без їх наскоків та їх повчань»²⁷. Професор УжДУ І. Туряниця звинуватив депутатів у протиборстві, а не відстоюванні інтересів народу. Член виконкому товариства карпатських русинів І. Калабішка заявив, що «русини є, були і будуть!». Депутат І. Гузинець зачитав телеграми з Великого Бичкова, Ільниці, Мукачєвого, Іршави, Сваляви, Тячева за автономію й повернення національності «русин»²⁸.

Отже, виник спротив постпартійної номенклатури, яка мобілізувала населення краю, вдало використовуючи регіональний патріотизм закарпатців. Так, 1 вересня в м. Мукачєвому відбувся мітинг товариства карпатських русинів «по питанню національного відродження русинського народу і відновлення статусу Підкарпатського краю». На цьому мітингові вказувалося, що тоталітарний режим утвердив «політику денаціоналізації корінного населення русинів і їх неправомірну українізацію». Мовилося й про «тенденцію духовного закріпачення русинського народу». Мітингувальники повідомляли, що в разі зняття питання про автономний статус Закарпаття (під тиском голодуючих на площі) «ми також оголосимо безстрокове політичне голодування»²⁹. На сторінках газети «Новини Закарпаття» публікували проекти декларації про проголошення Закарпаття автономним краєм: «Спираючись на традиції, самобутність, невід'ємне право на одвічне прагнення багатонаціонального населення Закарпаття до самовизначення [...] проголосити область автономною в складі України»³⁰.

У цих умовах продовжували створювати нові організації русинського спрямування (Товариство православних Закарпаття імені Кирила і Мефодія, Асоціація нерадикальних демократів). У резолюції Установчого конгресу Демократичної ліги національностей Закарпаття від 27 жовтня 1991 року зазначалося про перспективність автономного статусу області через «зростаючі вимоги трудових колективів, національно-культурних товариств, громадських організацій, політич-

них угруповань, депутатів»³¹. Ця організація об'єднувала національно-культурні товариства угорців (Ш. Фодо), словаків (Й. Горват), німців (Е. Кайнц), циган (А. Адам), русинів (В. Сочка), що фактично означало солідарність представників еліти національних меншин краю, за винятком румунів, у домаганні обласною владою «особливого статусу».

Ситуація дещо змінилась із початком підготовки до президентських виборів. На VIII позачерговій сесії 20 листопада 1991 року дискутувалося формулювання статусу Закарпаття в тексті бюлетеня для голосування. Депутат І. Грицак запропонував замінити слово «автономія» на «самоврядна адміністративна територія», як і було рекомендовано на зустрічі з кандидатом у Президенти Л. Кравчуком. Зауважимо, що пропонували різні формулювання: «спеціальна самоврядна територія», «спеціальна автономна самоврядна територія», «самоврядна автономна територія», «спеціальна самоврядна територія Закарпаття». Після дискусії з цього приводу було ухвалено рішення «Про зміни в тексті бюлетеня для голосування на обласному референдумі 1 грудня 1991 р.». Таким чином, текст (пункт 3 рішення від 31 жовтня) було сформульовано так: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало з закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?»³².

Результати голосування засвідчили переконливу орієнтацію краян на українську державність. За незалежність України проголосувало 90,13 % виборців, а 60 % віддали свій голос за першого Президента України Л. Кравчука. Переважна більшість (78 %) висловилися за статус Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території. Утім, у голосуванні не брало участі 145 040 виборців, а близько 129 000 виступили проти. Нездійсними виявилися понад 25 000 бюлетенів. 78 % — це досить умовне число, насправді це трохи більше 60 % їх виборців (847 364 осіб.).

Ці результати стали основним мотивом домагання обласним керівництвом внесення змін і доповнень до Конституції України. Було створено робочу комісію облвиконкому (під керівництвом новообраного голови обласної ради й виконкому М. Країла), а згодом і «тимчасову творчу групу» (під керівництвом С. Устича) для підготовки проекту Закону «Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття»³³. Водночас зауважимо, що 81,4 % (43 482 особи) населення Берегівського району віддали голоси за ідею створення угорського автономного округу, проти — 7842 особи із 53 442 виборців, які взяли участь у голосуванні. Отже, поряд із русинським на порядку денному був угорський локальний сепаратизм.

У громадському середовищі Закарпаття за таких обставин відбувся розкол на два суспільно-політичні табори. Так, починаючи з березня 1992 року почала діяти Українська народна рада Закарпаття, до складу якої входили обласні осередки НРУ, УРП, ДемПУ, обласна організація товариства української мови «Просвіта», крайова «Просвіта», товариство політв'язнів і репресованих та спілка майстрів народного мистецтва Закарпаття. Ця організація рішуче виступала проти сепаратистських дій обласної влади та русинських лідерів. Головним її опонентом була Демократична ліга національностей Закарпаття, до якої входили Товариство угорської культури Закарпаття, словацьке національно-культурне товариство ім. Л. Штура, товариство німців краю «Відродження», товариство євреїв області «Менора», «Русский Дом», «Рома» та товариство підкарпатських русинів³⁴. У березні 1992 року було створено сепаратистську Підкарпатську республіканську партію, яку очолив В. Заяць.

У 1993 році в умовах суспільно-політичного протистояння обласна влада ініціювала рішення про надання Закарпатській області статусу спеціальної (вільної) економічної зони. Водночас 15 травня 1993 року в Мукачевому було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з професором І. Туряницею,

до якого ввійшли й громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 року. Обласна влада в цих умовах спробувала дистанціюватися від політичного сепаратизму, який пропагували окремі лідери русинського руху³⁵. Діяльність Тимчасового уряду підтримали словацьке та російське національно-культурні товариства, Асоціація демократів Закарпаття, «Народна рада громадянської злагоди», «Громадянський конгресс України». Угорське телебачення 13 серпня 1993 року «рекламувало» міністрів «Тимчасового уряду» та лідера І. Туряницю. Угорська преса активно мусувала ідею автономії Карпатського євро регіону та політичного русинства. До підтримки автономістських домагань 11 червня 1993 року вдалося й оргбюро Закарпатського відділення Союзу комуністів³⁶.

У жовтні 1993 року голова облради Д. Дорчинець опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 року сесії обласної ради для проголошення самоврядності, однак унаслідок спротиву демократичних організацій та обговорення у ВРУ питання ВЕЗ сесію не було скликано. Наростання невдоволення діяльністю Президента та ВРУ, проведення дострокових виборів до ВРУ, обрання Президентом Л. Кучми в 1994 році були об'єктивними чинниками державотворчого процесу України. Отже, загальноукраїнські політичні процеси дещо загальмували нестабільну етнополітичну ситуацію на Закарпатті.

У вересні 1994 року за депутатським поданням Є. Жупана на сесії Закарпатської обласної ради було розглянуто питання про статус автономії краю. У підготовленій «Заяві про включення в порядок денний питання про статус автономії нашого краю» констатовалося проголошення Підкарпатської автономної республіки та в її складі — Берегівського національно-культурного округу. Обласну раду запропонували перейменувати на парла-

мент Підкарпатської автономної республіки у складі України³⁷.

Поступ власне русинства на Закарпатті вже в 1996 році зайшов у глухий кут. У серпні 1996 року в м. Пряшеві (Словаччина) Світова рада русинів висловила недовіру І. Туряниці, як «провокатору в русинському русі». 29 березня 1997 року в м. Мукачевому на позачерговій конференції товариства підкарпатських русинів І. Туряницю було позбавлено усіх прав та повноважень. Доповідачі звинувачували його у привласненні оргтехніки та коштів, зволіканні із перереєстрацією товариства. Було обрано нове Правління та делегатів на IV Світовий конгрес русинів у м. Будапешті. Співголовами стали І. Талабішка, Л. Лецович та І. Петровці³⁸.

18 квітня 1997 року товариство було перереєстровано належним чином і отримало офіційну назву «Общество подкарпатських русинів». Метою товариства є «консолідація всіх русинів, що проживають на Закарпатті та за його межами, на русинське етнокультурне відродження»³⁹. Ця організація оголосила чітку етнокультурну орієнтацію на плекання традицій корінного населення краю. Зокрема, уже тоді члени товариства здійснювали підготовку до фестивалю русинської культури «Червена Ружа», присвяченого 1100-річчю м. Мукачєвого. Водночас у м. Ужгороді 4 квітня 1997 року відбулася конференція прихильників І. Туряниці, які підтвердили його повноваження. 20 серпня вони зареєстрували організацію «Общество карпатських русинів», серед завдань якого було «перетворення сучасного Закарпаття в екологічно чисту, демілітаризовану заповідну зону». Головна мета — офіційне визнання русинської національності в Україні. Показово, що символікою товариства стало полотнище із синьо-біло-червоних смуг⁴⁰. Виникло Русинське науково-освітнє товариство, яке здійснювало науково-пошукову й видавничу роботу (голова — М. Макара)⁴¹.

Однак вимоги політичного русинства продовжували лунати на форумах громадськості, акціях русинських товариств. Так, на Форумі

громадськості Закарпаття 23 січня 1999 року звучали заклики прийняти «врешті-решт» статус спеціальної самоврядної адміністративної території та забезпечити відновлення національності «русин». Продовжувалася також робота щодо привернення уваги світової громадськості до русинства на Закарпатті. 24—27 червня 1999 року в м. Ужгороді відбувся V Світовий конгрес русинів. Основний лейтмотив виступів на зібранні та в прийнятому «Зверненні V Світового Конгресу русинів до органів державної влади» — визнання русинської національності, внесення «русинів» до офіційного переліку національностей, припинення інформаційного блокування русинства, низка культурних заходів⁴².

У липні 1999 року, вже після проведення конгресу, з'явилася чергова «депеша» до вищого керівництва іноземних держав. Це був лист Президенту Чехії В. Гавелу від «председателя Республиканской Партии Подкарпатской Руси» С. Ача. У листі, написаному російською мовою, знову піддавалася сумніву належність краю до України. Адресант твердив про «військове становище» Закарпаття та пропонував вибір: «якщо Підкарпатська Русь не воз'єднається із Чехією, то допоможіть [пан В. Гавел. — М. З.] русинському народу добитись незалежності від України»⁴³. В обласній пресі цей факт справедливо оцінювався як засіб окремих представників політичного русинства домогтися визнання та фінансування.

Упродовж 1999—2001 років агітація русинських товариств розгорнулася й завдяки проведенню 5—14 грудня 2001 року Всеукраїнського перепису населення. Основні аргументи висвітлювали газети «Подкарпатська Русь» та «Християнська родина». Представники русинських товариств поширювали також листівки та календарі на 2002 рік із закликом «Запишися русином!». На цей заклик відгукнулися 10 090 закарпатців, що становить менше 1 % населення краю. Водночас русинські національно-культурні товариства заявили про 150 тис. громадян, які визнали себе русинами, а половина з них отримали відповідні посвідчення.

Після постпереписного (2001) та поствиборчого періоду (2002 р. — парламентські та 2004—2005 рр. — президентські вибори) на Закарпатті знову відбулася активізація русинського руху. У цей час лідером закарпатських русинів став священник о. Дмитрій Сидор (голова організації «Сойм підкарпатських русинів»). Деякі експерти зазначають, що в цей час русинський рух явно підпадає під вплив Москви. Про це свідчать конференції та створення організацій-земляцтв у Російській Федерації, участь проросійських організацій у русинських акціях, що відбувалися в Мукачевому та Ужгороді.

7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада народних депутатів визнала національність «русин» на теренах краю. У кінці 2007 року в Мукачевому на засіданні Сойму було ухвалено декларацію з вимогою незалежності. Уже через рік, 25 жовтня 2008 року, Другий європейський конгрес русинів у Мукачевому ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської держав-

ності». Громадськість дізналася про діяльність «тіньового русинського уряду», очолюваного П. Гецьком.

25 квітня 2009 року в м. Пардубіце (Чеська Республіка) перший світовий конгрес підкарпатських русинів прийняв рішення про створення 1 грудня 2009 року республіки Підкарпатська Русь зі столицею в Мукачевому або Ужгороді. Цю ідею разом із прийняттям Конституції 1 травня 2009 року мав затвердити Європейський конгрес в Ужгороді. Однак цього не відбулося. Один із лідерів сучасного русинства на Закарпатті М. Староста відмежовується від сепаратистських лозунгів Д. Сидора та П. Гецька і констатує нагальність створення Ліги Націй Закарпаття, де русини будуть представлені поряд із представниками інших етнічних спільнот краю та вироблять єдину суспільно-політичну стратегію розвитку Закарпаття⁴⁴. Отже, русинський рух у краї залишається латентним дестабілізаційним фактором української етнополітики початку ХХІ ст.

¹ Статистичні дані // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — Ужгород, 1997. — С. 216.

² Дело № 4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах. — Арк. 1–4.

³ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області. 2001 р.

⁴ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області по містах та районах. 2001 р.

⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. — Ф. 195, оп. 23, спр. I, арк. 25.

⁶ Мигович І. Етнічна культура як чинник громадянської злагоди // Відродження. — 1994. — № 12. — С. 6.

⁷ Зан М. Міжетнічні шлюби як індикатор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. — Ужгород, 2005. — Вип. 13. — С. 180–185.

⁸ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. — 2001. — 11 січня. — С. 6.

⁹ Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Таблиця 5.1. Постійне населення. Абсолютні дані.

¹⁰ Шульга М. О. Етнічна самоідентифікація особи: Дис. ... д-ра соціол. наук. — К., 1993. — С. 36, 37.

¹¹ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. — 2001. — 11 січня. — С. 6.

¹² Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Таблиця 5.1. Постійне населення. Абсолютні дані.

¹³ Там само.

¹⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського пере-

- пису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К., 2003. – С. 62–70.
- ¹⁵ Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – Л., 2006. – С. 254.
- ¹⁶ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 20.02.90 № 39 “Про реєстрацію Статуту обласного культурно-освітнього Товариства карпатських русинів”», арк. 112–115.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 106–108.
- ¹⁸ Балега Ю. Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 67; Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – С. 10.
- ¹⁹ Сурнін В. Б. Принцип самовизначення націй та особливості його реалізації на Закарпатті в 90-х роках ХХ ст. // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П. В. Токаря. – Ужгород, 2001. – С. 140.
- ²⁰ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Протокольне рішення від 19.06.90 № 8 “Про переведення Закарпатської області на засади господарсько-економічної самостійності і самоврядування”», арк. 151, 154.
- ²¹ Там само. – Спр. «Рішення облвиконкому від 18.09.90 № 170 “Про підготовку області до переходу з 1991 року на місцеве самоврядування”», арк. 40.
- ²² Там само. – Спр. «Рішення від 26.03.92 № 54 “Про порядок обчислення часу на території області”», арк. 22.
- ²³ Наша земля – українська // Закарпатська правда. – 1991. – 15 лютого. – С. 1.
- ²⁴ Висновки робочої групи облвиконкому по вивченню правомірності питань, що підняті в декларації товариства карпатських русинів від 9 січня 1991 р. // Закарпатська правда. – 1991. – 24 жовтня. – С. 1.
- ²⁵ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Перше засідання) та рішення, прийняті сесією від 27 вересня 1991 р. На 207 аркушах», арк. 10.
- ²⁶ Там само. – Арк. 59, 62, 81, 91–92, 105, 112.
- ²⁷ Там само. – Спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 р. На 141 аркуші», арк. 58–59.
- ²⁸ Там само. – Арк. 61–68.
- ²⁹ Там само. – Спр. «VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах», арк. 82–85.
- ³⁰ Декларація про проголошення Закарпаття автономним краєм України (Проект) // Новини Закарпаття. – 1991. – 1 жовтня. – С. 4.
- ³¹ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «Рішення від 19.11.91 № 215 § 2 “Про реєстрацію Статуту Демократичної ліги національностей Закарпаття”», арк. 195–222.
- ³² Там само. – Спр. «VIII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання 20 листопада 1991 р. На 13 аркушах», арк. 1–10, 13.
- ³³ Там само. – Спр. «Рішення від 3.12.91 № 225 “Про створення робочої комісії облвиконкому по підготовці проекту Закону України “Про Статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття”». – Арк. 62–65.
- ³⁴ Там само. – Оп. 23, спр., II, арк. 148–149.
- ³⁵ Там само. – Оп. 14, спр. «XII сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 31 травня 1993 р. На 260 аркушах», арк. 53–54, 57–58.
- ³⁶ Балега Ю. Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). – Ужгород, 1994. – С. 66–70.
- ³⁷ Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 14, спр. «I сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXII скликання. Третє засідання від 07 вересня 1994 р. На 169 аркушах», арк. 3–6.
- ³⁸ Там само. – Оп. 23, спр. «III. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 07 травня 1997 – 14 липня 1997 р. На 155 аркушах», арк. 69–70.
- ³⁹ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. – Справи зареєстрованих громадських організацій. – Спр. «Статут Закарпатського обласного “Общества подкарпатських русинів” 18.04.97. № 118».
- ⁴⁰ Там само. – Спр. «Статут Закарпатського обласного “Общества карпатських русинів” 20.08.97. № 137».
- ⁴¹ Там само. – Список громадських організацій національних меншин України, легалізованих Закарпатським обласним управлінням юстиції. – Спр. «Русинське науково-освітнє товариство. 29.10.97. № 144».
- ⁴² Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195, оп. 23, спр. «Листування з профспілками, громадськими ор-

ганізаціями та політичними об'єднаннями. 04 січня 1999 – 28 грудня 1999 р. На 149 аркушах», арк. 149.

⁴³Президенту Чехии пану Вацлаву Гавелу Гор. Прага от Председателя Республиканской партии Подкарпатской Руси Степана Ач.

15 июля 1999 года // Інформаційний листок. – 2000. – квітень-червень. – Число 50. – С. 8.

⁴⁴Староста Н. Подкарпатские русины: де-юре и де-факто // Правозахист. – 2009. – 5 вересня. – С. 3, 4.

ЗАКАРПАТТЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

Олег Гринів

УДК 323.1(477.87)+329.73–054

У статті подано стислий інформативний виклад історичних відносин упродовж віків між українцями (русинами) та їхніми сусідами. Автор припускає, що Закарпаття може відігравати важливу роль на політичній сцені по осі *Захід – Схід*. Він підкреслює, що всі політичні проекти, які не узгоджуються з українськими інтересами, треба викривати та чинити їм опір.

Ключові слова: мадяризація, москвофільство, політичне русинство.

In the present article there is a concise and informative exposition of the historical interrelations between the Ukrainians (Rusyns) and their neighbours through the centuries. The author supposes that Zakarpattia could be of an important role on the political *Western – Eastern* oriented scene. He underlines that all the political projects which are not in accordance with the Ukrainian interests should be unveiled and opposed.

Keywords: magyarization, Moskvophilism, political Rusynism.

Відродження України як незалежної держави змінює співвідношення сил на європейському континенті, що зумовлено насамперед географічним становищем нашої країни. Оцінюючи її історичний розвиток, Василь Кучабський зазначав, що «світове місце України – це перехрестя візантійського Сходу й римського Заходу, Європи й Азії, світа індогерманського і світа монгольської раси. На цьому великому перехресті і пограниччю приймає Україна від пам'ятних часів, що губляться в імлі віків, більшу чи меншу, діяльну чи страждальну участь у всіх тих собі взаємно ворожих світах, яких круги впливів на землі українській перетинаються»¹.

Таке географічне становище України вимагає аргументованого підходу до визначення пріоритетних взаємин. Юрій Липа у відомій праці «Призначення України» підкреслював особливе значення для нашої країни південно-північної осі та не визнавав особливого значення в тому розумінні для неї Сходу чи Заходу. Він наголошував на особливій ролі Криму для України як незалежної держави, вбачав у ньому

«ідеальний ключ для панування над Чорним морем»². Справді, роздмухування політичної істерії навколо Криму російськими імперіалістами підтверджує таку думку вченого. Чорне море – це ворота України у світ: воно зв'язує нашу державу з країнами Близького Сходу та Південно-Західної Азії, що в перспективі дає можливість нейтралізувати негативний вплив на нашу економіку російського керівництва.

Та не треба забувати й того, що Україна, окрім Півночі й Півдня, з'єднує Захід і Схід. У східній державі Росії постійно заявляють про себе сили, які не приховують своїх намірів відродити імперію в колишніх кордонах. Звідси – доконечність встановлення дружніх стосунків із країнами Заходу. Проте такі зв'язки не обмежуються лише сферою оборони. Не менше значення мають економічні контакти з розвиненими країнами Європи. Наразі ігнорування західно-східної осі України може мати згубні наслідки для нашої держави.

На цій західно-східній осі відродженої Української держави важливу роль призначено зіграти Закарпаттю. Ця роль не залежить